Kenyeres Zoltán

Irónia, metafizika, irgalom

Ha annak az iránynak, szellemi tábornak, annak a máig kisugárzó szellemi hatásnak a kulcsát keressük, amit egyetlen szóval, egy folyóirat címével szoktunk megnevezni: *Nyugat* – akkor egy különös irodalomfajta leírásához kell folyamodnunk. Ennek az irodalomfajtának alapját az a fogalom képezi, amelyet etikai esztétizmusnak vagy etizálóesztétizmusnak nevezhetünk el. A kifejezéssel kapcsolatban annyit kell megjegyeznünk, hogy létezett etikaellenes, „aétizáló"esztétizmus is: Huysmans, D'Annunzio és mások nevét lehet itt megemlíteni. Azt a jelenséget, amelyet Carl Schorske „epimeteuszi kultúrának" nevezett.

A *Nyugat* nem ez utóbbi, nem az etikaellenes esztétizmust, hanem a művészi érték teremtését erkölcsi feladatként értelmező etizálóesztétizmus változatait valósította meg. Egyszersmind szemben állt avval a sekélyes moralizálás-igénnyel is, amelyre a korabeli iskola nevelte (félre) az új és új olvasónemzedékeket. Az etizáló esztétika területén szélesre nyílt a *Nyugat* látószöge. Két szélső fokán Móricz Zsigmond és Kosztolányi Dezső helyezkedett el, s köztük foglalt helyet Ady Endre és Babits Mihály. Ady és Babits alapvetően metafizikusok voltak. Ady utolsó két évében keserű rezignációba menekítette metafizikus elvontságokká változtatott és eredetileg éppen a romantikában gyökerezett értékeszméit. Babits pedig James pragmatizmusától és Bergson életfilozófiájától Kanthoz jutott el a háború végére, és meg is állapodott a kanti etikának annál a szép, ám gyakorlatiasnak éppen nem mondható eszméjénél, hogy nem szabad az embert semmiféle cél szolgálatában eszközként felhasználni.

Adyval és Babitscsal szemben Móricz és Kosztolányi nem voltak metafizikusok. Móricz a naturalizmus felől érkezett és a szolidaritás-etikát hirdette. Kosztolányi, akire – ismeretes – Schopenhauer volt legnagyobb hatással, a részvétről beszélt, s ez tulajdonképpen nem is állt olyan messze a szolidaritás móriczi eszméjétől. A szolidaritás a szabadságától megfosztott emberrel való közösségvállalás, a részvét a szabadságától megfosztott emberrel való együttérzés.

Ezen a hasonlóságon kívül persze minden egyéb vonatkozást és megfontolást tekintve ég és föld különbség volt közöttük. Egyszer – talán a szerkesztés véletlenjéből adódóan – egymás mellé került az ars poeticájuk. A *Nyugat* 1933. január 1-jei számában a 4–5. oldalon volt olvasható Móricz újévi köszöntője, mely egy szegedi utazásáról szólt, a 6–7. oldalán

pedig ott állt Kosztolányi híres-híres írása, az *Önmagamról* a homo moralis és homo aesthetikus megkülönböztetésével. Móricz ezt írta:

„Mentem az utcán és megszólalt egy hang:

– Édesapám adjon egy kis kenyérre valót, – ma még nem ettem.

És ezt egy ősz öreg ember mondta könyörögve és a hidegtől remegve, nekem, aki fia lehetnék.

Hát ez nem lehet. Így nem szabad világot fenntartani. Az a társadalom, amelyik az öregeket kidobja az utcára, hogy azok valóban második gyermekségüket érjék meg, sírva és halálra váltan, – és mint kisgyermekek könyörögjenek egy falat kenyérért, – ez nem társadalom."

Kosztolányi néhány oldallal később így fogalmazott:

„(…) ember vagyok, ember-nyelven írok, és természetesen együtt érzek szenvedő embertársaimmal. Nem vagyok azonban hajlandó verseimhez külön orvosi bizonyítványt is mellékelni, mely azt tanúsítja, hogy mennyit szenvedek miattuk (…)"

Móricz a szabadságot és szabadsághiányt a gazdagság–szegénység szociális összefüggéseiben képzelte el, Kosztolányi pedig, különösen a 20-as évektől kezdve a beszélés és a nyelv összefüggésében kérdezett rá a szabadságra, az emberi életre és az író teendőire. Ő leszámolva a társadalmi megváltásígéretekkel egyre inkább úgy gondolta, hogy a szabadság csak abban a korlátozott mértékben érhető el, ahogy a nyelven belül szabadok lehetünk. Be vagyunk zárva – ahogy ő mondta – „a nyelv bölcsességébe", bízzunk ebben a bölcsességben, de ne bízzunk benne teljesen: maradjanak kétségeink afelől, hogy ez a bölcsesség csakugyan bölcsesség-e. A szólásszabadságot ugyanis nemcsak a rendőrállamok veszélyeztetik, hanem a megmerevülő diskurzusformák, s az író feladata, hogy tegyen valamit ez ellen szerelmetes eszközével, az általa használt írói nyelvvel. Éppen nem szájbarágó, tanító szóval, hanem a poétikailag megformált beszéd révén, mely a megszólítás erejével odafordul olvasójához. Móricznál az esztétikum a szociális leleplezés, az etikum hátán jelent meg, Kosztolányinál éppen fordítva történt: az esztétikum maga teremtett etikumot. A sokat emlegetett játékosságról van szó: az írónak a nyelvvel való tudatos és átgondolt játéka nem egyéb, mint a nyelv felszabadítási kísérlete – itt is, ott is, legalább esetenként – a megmerevült formák uralma alól. Innen tekintve érthető, hogy az európai nyelvtudomány éppen a liberális szabadságeszmék feltűnésének idején indult fejlődésnek a XVIII–XIX. század fordulóján. Végtére az ember szabadsága tényleg csak abban a kis játéktérben valósulhat meg, amelyben valamelyest eloldódhat az uralmon lévő beszédformáktól. A beszédformák mindenkit át- és áthatnak, teljesen senki nem szabadulhat

tőlük. Megkötik, bezárják és korlátozzák az embert, mégpedig nem kevésbé korlátozzák, mint az állami-politikai institúciók. Legalább egy kissé távolabbra tolni a korlátokat: ez a nyelvvel való játék értelme.

A Babits-oeuvre „adamant rúdja" (nem lehetetlen, hogy ebből a babitsi kifejezésből származik József Attilánál a „gyémánttengely") a metafizika. Kosztolányi nem volt metafizikus. Kosztolányi közelebb volt ahhoz, amit Richard Rorty ironikusnak nevez. Metafizikus az, aki meg van győződve arról, hogy van valami, ami az idő és a történelem „fölött" áll. Isten, Örök Igazság, Lényeg. Ironikus az, aki azt mondja, hogy, minden az idő és történelem „alatt" megy végbe, az idő és a történelem „fölött" nincs semmi. A történelem pedig apró, kis események esetlegesen egymásra halmozódó, egymásra következő tömkelege. A metafizikus azt mondja: törvényszerű. Az ironikus azt mondja: esetleges. A metafizikus szerint a dolgoknak végső, teleologikus rend szab irányt. Az ironikus előre nem látható, véletlennek mutatkozó történésekről beszél, melyeknek legfeljebb utólag adhatunk magyarázatot. A metafizikus alapállapota a hit és meggyőződés, az ironikusé a kételkedés.

Ma a metafizikus gondolkodás hullámvölgyében vagyunk. Nem először az európai szellemiség történetében. Ma nagyobb érdeklődésre tarthatnak számot az ironikus gondolkodók és ironikus írók, vagy fogalmazzunk úgy, gondolkodók és írók ironikus vonásai, mint a metafizikusok. Kosztolányi korszerűbbnek hat, mint Babits. Az Ady-szakirodalomban a 80–90-es években feltűntek kísérletek, amelyek azt célozták, hogy a metafizikus Ady helyett egy ironikus Adyt mutassanak be – talán (úgymond) Ady „érdekében".

A századelőn és a *Nyugat* indulásának idején a metafizikus kísérletek hatottak újszerűnek és modernnek. Fülep Lajos, Lukács György, Balázs Béla az impresszionista művészetszemlélet relativizmusa ellen fellépve kezdték pályájukat. A kulcsszó számukra éppen az a „lényegkeresés" volt, amely az ironikus hagyománytól legtávolabb áll. Emlékezzünk arra, hogy később a „búvár"-metafora, a mélység és a felszín abszolút vagy viszonylagos mivolta lett az évtizedes, hol fellobbanó, hol csak parázsló vitaterület Babits és Kosztolányi közt.

A pályakezdő Babits azonban kezdetben kevésbé volt eltökélten metafizikus, mint a pályakezdő Lukács, Fülep vagy Balázs Béla. Az 1912-es *Játékfilozófia* első része – Bergson hatása alatt – nyitott volt azok felé a teremtés-esztétikák felé is, amelyek megalapozták az avantgárd törekvéseket. A plotinosi tükrözés-elv, a tükrözés, mint kettőzős, az egyből kettőt teremtés merész és újszerű következtetésekhez vezethetett. A tanulmány második részében aztán feltűntek a metafizikus eszmék

körvonalai, igaz, nem esztétikai, hanem etikai összefüggésben. A művész elköteleződéséről, a művészet erkölcsi szerepéről volt ebben szó. A *Játékfilozófiá*t felfoghatjuk útelágazásként is, és föltehetjük a kérdést, melyik úton ment tovább Babits, az avantgárd szemlélet felé vezető teremtés-esztétika vagy a metafizikus módon meghatározott erkölcsi törvényeket hirdető etika útján. A válasz csaknem egyértelműen az lehet, hogy az utóbbin.

Hamarosan elkövetkezett a világháború, és Babits egyre fontosabbnak tartotta, hogy az írástudó a káosz, pusztítás és embertelenség idején szilárd erkölcsi elveket hirdessen: még annak kockáztatásával is, hogy ilyen elvek szép szavaknak ható megfoghatatlan általánosságok lesznek. A *Veszedelmes világnézet*től az Ágoston-tanulmányon át az 1918-as Kant-tanulmányig vezetett idetartozó értekezőprózai írásainak sora. Kant 1785-ben írott első etikájában vetette föl az emberi méltóság, a Menschenwürde fogalmát. Babits a felvilágosodásnak erre az alapvető gondolatára építette a maga békegondolatát.

Babits ettől kezdve élete végéig mondta, írta, hirdette a kanti etika erkölcsi parancsait. Ám megvallott és hirdetett eszméinek erkölcsi tisztaságáért az esztétikai nyitottság oldalán fizetett. Már 1916-ban vitába keveredett Kassákkal. A *Ma, holnap és irodalom* című vitaírásában talán nem barátságtalanul, de mindenképp értetlenül fogadta a bontakozó magyar avantgárd első megnyilatkozásait. Elveiből következően az irodalmi hagyomány mibenlétéről a szoros folytonosság alapján gondolkozott a verstani alakzatokat illetően is. A forma-tanulás iskolamunkáját kérte számon Kassáktól és írókörétől, amikor azok egy mozgékonyabb, dinamikusabb hagyomány-fogalom alapján léptek be az irodalomba. Babits tartózkodása az avantgárdtól elvei szerint következetes volt, és huzamosan megmaradt, végig megőrződött írásaiban, nyilatkozataiban. Hozzá kell tennünk: evvel tevőlegesen hozzájárult ahhoz, hogy a *Nyugat* konzerválja az avantgárd előtti irányok ízlésvilágát, amire Osvát is hajlott. A *Nyugat* modernsége korántsem volt olyan mérvű, mint ahogy a literátus közvélekedésben máig él. A folyóirat modernségének felső határa a Proust-recepció volt, Proustot még jobbára elfogadta a folyóirat köre, de az európai próza merészebb kísérleteitől már idegenkedve visszahúzódott. Ha szívük szerint választhattak Martin de Gard és Joyce kötött, akkor kevés kivételtől eltekintve az előbbit választották.

Az ironikus Kosztolányi sem mutatkozott nyitottabbnak a modern kísérletekkel szemben, mint Babits. Sőt. Az 1920-as évek elején elfogadta Hevesy Iván szélsőségesen avantgárd-ellenes nézeteit a „művészet

agóniájáról", és ismerjük később is gúnyos, fölényes véleményét: Vas István ír erről önéletrajzi regényfolyamában. A különbség csak annyi volt közte és Babits között, hogy ő nem keresett az elutasításhoz magasabb elveket. A metafizikus Babits igen, ő elvi alapokról próbálta áttekinteni a társadalomnak és a művészeteknek, mint valami egységes egésznek a kérdéseit.

Erre vallanak a 20-as, 30-as években írott tanulmányai, cikkei, kritikái. Amikor 1922-ben *Gondolat és írás* címmel válogatást készített korábbi tanulmányaiból, előszavában „az egy Igazság"-ot említette, és „örök témákról" beszélt. Már pusztán a szóhasználat a metafizikus meggyőződés jele volt. Az ironikus kételkedik abban, hogy egyetlen igazság lenne, és az egyetlen igazság valahol kívülünk, felettünk helyezkedne el, és arra várna, hogy megragadjuk. Az ironikus abban is kételkedik, hogy léteznének örök témák, amelyek még mindig megtölthetők lennének tartalommal, inkább arra gondol, hogy „az" ember, „az" élet, „a" halál, „a" szerelem olyan általánosságok, melyekről nem sok érdemlegeset lehet mondani, annál inkább a részleteikről, apró mozzanataikról, kis rezdüléseikről: csakhogy akkor új témák lesznek belőlük, és új szavak kellenek leírásukhoz. „Azt ajánlom tehát önmagunknak, hogy ne foglalkozzunk ilyen »nagy« kérdésekkel. Nem méltó ez hozzánk" – írja majd Kosztolányi a *Nyugat* egy 1934-es ankétjához hozzászólva, szavait nem kis részben éppen Babitsnak címezve. „Az írókhoz csak »kis« kérdések méltók. Hagyjuk a nagy kérdéseket azoknak, akik mindig a lényeget bolygatják és épp ezért sohase férhetnek közelébe, a szélhámosoknak, a félművelteknek és a kontár íróknak. Ezek kisebb dolgokhoz nem is nyúlnak hozzá, mint Élet, Halál, Társadalom, Jövő, Megváltás, Túlvilág s mindenről valami bizonyosat állítanak abban a hiszemben, hogy a »nagy« dolgok feszegetése már önmagában is »nagy« dolog."

Babits más véleményen volt, ő meg volt győződve arról, hogy mindig kellenek írástudók, akik a történelemben lejáratott, soha meg nem valósított „nagy" dolgokat mondják, azt mondják „béke", azt mondják, „egyetemesség", azt mondják „szeretet". Persze, ezek közhelyek, de mégis szükség van olyanokra, akik ezeket újra és újra mondják, mondják és mondják, mert különben a „kis" dolgokat sem lehet kimondani, az új témák és új szavak is ki-mondhatatlanok maradnak. Babitsot ettől a meggyőződésétől nem lehetett eltántorítani. Ismeretes, hogy 1928-ban Julien Benda könyve milyen tanulmányra ösztönözte. Bendánál sokkal jelentősebb gondolkodók voltak akkor Európában. Babits pár hónappal korábban helyezte el könyvespolcán a *Sein und Zeit*et, amit minden

valószínűség szerint nemhogy nem olvasott el, de még figyelmesebb átlapozásra sem méltatott. Meg volt győződve arról, hogy mit kell mondania, az ellenérveket talán meg sem akarta hallani. Vagy már ismerte lényegüket. Régi barátja, Szilasi Vilmos, akivel akkor már hosszú évek óta levelezett, és aki Husserl tanszékén vezetett szemináriumot, cikket írt a *Nyugat*ban, és elmagyarázta Babitsnak a heideggeri igazság-fogalom mibenlétét: az igazság nem olyasvalami, amit ismételni lehet, az igazságot nem lehet újramondani. Az igazság nem hirdethető, az igazság az, ami éppen kibontakozik a homályból, amit felfedünk, ami feltárul. Babitsot láthatólag nem rendítette meg a közlés. Mondta tovább a magáét. Megírta az *Ezüstkor*t, *A halhatatlanság halálá*t, a *Bergson vallásá*t, a *Nemzet és Európá*t, *A tömeg és nemzet*et, a *Pajzzsal és dárdával*t.

Múltak az évek és Babits bizonyossága nem csökkent, hogy az igazság egy, és érdemes nagy I-vel írni, a világ egy egészet alkot, az univerzalitás értékesebb a partikularitásnál, s a lelkünkbe erkölcsi parancs van beégetve. A metafizikus hagyomány tételei, melyeket már Nietzsche megpróbált szétrombolni, töretlenül éltek benne tovább. Mégis egyre kételkedőbb lett. Nem a nagy I-vel írt igazság meglétében kételkedett, hanem abban, hogy érvényesülni fog. Abban kételkedett egyre inkább, hogy a nagy örök eszmények, melyek valahol fölöttünk lebegnek, valaha is elérhetők lesznek. Babits a 30-as évek elejétől kezdve lassan kételkedővé vált. Ismeretes, hogy a *Jónás*ról szólva már az irónia szavát is leírta vele kapcsolatban a szakirodalom. Babits azonban nem volt ironikus abban az értelemben, ahogy fentebb a szót Rorty alapján használtuk. Úgy talán csak Kosztolányi volt ironikus. Babits megmaradt metafizikusnak, de szomorú és keserű metafizikussá vált. Indulatossá is. Nemcsak cikkeiben, vita-írásaiban, hanem a verseiben. Vannak kevéssé ismert nagy versei, melyekre még nem irányított kellő figyelmet az irodalomtörténet. Ilyen verse a *Zengő légypokol*. Az eszmék szépek, a világ rossz, sugalmazza a keserű metafizikus.

*

Etika, esztétika, irónia, metafizika: szavak, szavak, szavak. Koronként másképp és másképp értelmezték őket, más és más hangsúlyokat kaptak. Hol a jók, hol a rosszak közé kerültek. Érvényesen nem tudjuk meghatározni jelentésüket, csak kérdéseink lehetnek velük kapcsolatban. Ironikus volt-e Kosztolányi abban az értelemben, ahogy Rorty és a posztmodern gondolkodás szerint a fentiekben elneveztük? Talán az volt, ha a *Nero*-regény Senecájának szkeptikus cinizmusát

tekintjük, talán az volt, ha az Aurelius-novella pragmatikus cinizmusát próbáljuk értelmezni. De hová tegyük a részvét-eszmét, mely az ifjúkori Schopenhauer-hatástól kezdve át- és átjárta egész pályáját és búvópatakként elő-előtört benne és koronként erős hangsúlyt kapott egészen a *Számadás*ig. Aztán van még egy különös szójárása, melyet meg kellene egyszer már világítani. Az irgalom. Moviszter szava.

2006

Megjelent: Kenyeres Zoltán: Írók, költők, fogalmak – Esszék, tanulmányok Hungarovox Kiadó, 2024.